

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՐԳ ԵՎ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՍ
Աջարիայի իսլամադավան համայնքի ինքնության
ձևավորման փուլերը և առանձնահատկությունները*

ՏԱԹԵՎԻԿ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Արևելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ

ԼԻԼԻԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Արևելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ

2020թ. արցախյան պատերազմի արդյունքում ադրբեջանական վերահսկողության տակ անցած շրջաններում Թուրքիայի՝ սուննի ահաբեկչական տարրով վերաբնակեցման ծրագրերն էապես նպաստելու են տարբեր իսլամական ուժերի և դերակատարների ակտիվացմանը՝ խաթարելով տարածաշրջանում առկա հավասարակշռությունը: Այս տեսանկյունից առանձնակի կարևորություն է ստանում տարածաշրջանի իսլամադավան համայնքների ուսումնասիրությունը, որոնք կարող են կամրջել ավանդական իսլամական կրոնամշակութային արժեհամակարգերը և դառնալ գործիք՝ ծայրահեղական իսլամի տարածաշրջան ներթափանցման համար: Այս առանցքում զգալի կարևորություն ունի Վրաստանում Աջարիայի Ինքնավար Հանրապետության իսլամական համայնքի ուսումնասիրությունը՝ որպես արտաքին ազդեցության հնարավոր թիրախ: Վրաստանում, որտեղ էթնիկ և կրոնական պատկանելությունը գրեթե անբաժանելի են, և գոյություն ունի պատմականորեն ազդեցիկ և հզոր ինքնանկախ (ավտոկեֆալ) եկեղեցի, Աջարիայի էթնիկ կրոնական փոքրամասնությունն իր դավանանքն ընկալում է որպես ինքնության պահպանման և քաղաքական մարտահրավերները հաղթահարելու հնարավորություն, քանզի հետխորհրդային Վրաստանում ազգայնականության աճը զուգակցվեց Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու բացառիկ կարգավիճակի հաստատմամբ: Հողվածում քննարկվում է Աջարիայի իսլամադավան համայնքի ինքնության ձևավորման, կայացման գործընթացն ու առանձնահատկությունները պատմական տարբեր շրջափուլերում՝ ներառելով Օսմանյան տիրապետությունից մինչև Վրաստանի անկախացումը:

Բանալի բառեր

Վրաստան, Աջարիա, ինքնություն, աջար մուսուլմաններ, էթնոդավանականություն

Նախաբան

Աջարիայի Ինքնավար Հանրապետությունը Վրաստանի միակ երկրամասն է, որտեղ իսլամադավան հիմնական բնակչությունն էթնիկ վրացիներ են՝ մեծամասնությամբ սուննի հանաֆիական կրոնաիրավական դպրոցի՝ մազհաբի հետևորդներ, որոնց թիվը, ըստ 2014թ. պաշտոնական մարդահամարի, 132.852 է կամ բնակչության 39,6%-ը¹: Տեղաբնակ քրիստոնյաուղղափառ աջարները և մուսուլմանները (որոնց տարբերելու համար անվանում են «աջարեւի» կամ «աքարեւի») ունեն միասնական լեզվական և էթնիկ ինքնություն, սակայն տարբեր կրոնական կողմնորոշում: Մակայն աներկբա է, որ էթնիկ նույնությունը փոփոխական, շարժուն երևույթ է, և հասարակական կյանքի փոփոխությունները, ինչպես նաև արտաքին գործոնները կարող են դրդել վերաիմաստավորելու էթնիկ պատկանելիությունը, հանգեցնել էթնիկ պատկանելության վերափոխման:

Աջարիայի իսլամադավան համայնքն ադրբեջանցիներից հետո երկրորդ ամենամեծ մուսուլմանական համայնքն է Վրաստանում, որը ներփակ բնակվում է Բաթումում, Խուլո, Քեդա, Խելվաչաուր, Շուախևի, Քոբուլեթի շրջաններում, ինչպես նաև հարևան Գուրիա և Սամցխե Ջավախեթի մարզերում: Աջարների նկատմամբ հետազոտական հետաքրքրությունը վերջին շրջանում բավականաչափ աճել է հատկապես թուրքական և մուսուլմանական գիտական հանրույթում, որում հետազոտությունները ընդգծված սուբյեկտիվ բնույթ ունեն և միտված են աջարներին բացառապես առանձին էթնոդավանական խումբ ներկայացնելուն

*Հոդվածը տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող Համահայկական հիմնադրամի գիտական հետազոտության դրամաշնորհային «Իսլամը Հարավային Կովկասում /Վրաստան, Ադրբեջան. արդի միտումներ, հնարավոր մարտահրավերներ» ծրագրի շրջանակներում իրականացված հետազոտությունների հիման վրա:

¹ http://census.ge/files/results/Census_release_ENG.pdf (21/02/2021):

(ի հակադրություն՝ վրացական, խորհրդային, արևմտյան ընկալման, որտեղ աջաները ներկայացվում են որպես վրաց ազգի ենթաէթնիկ խումբ): Այսպիսի գիտական հետազոտությունները որոշ դեպքերում կարող են նաև միտումներ ունենալ՝ հիմնավորելու համար Թուրքիայի քաղաքական և տարածքային հավակնություններն Աջարիայի և նրա իսլամադավան համայնքի նկատմամբ: Իսլամն Աջարիայում էականորեն տարբերվում է ադրբեջանականից ոչ միայն սուննի-շիա տարանջատմամբ. իսլամացման պատմական գործընթացը, կրոնական երկփեղկվածությունը և աջարների վրացական էթնոլեզվական ինքնությունն առաջնային կարևորություն ունի այդ համայնքի ձևավորման, կայացման և տարածաշրջանային զարգացումներում ներգրավվածության տեսակետից:

Աջարիայի իսլամադավան համայնքի ձևավորումը. հակասություններ և առանձնատակություններ

Աջարիայում բնակչության զանգվածային իսլամացում տեղի է ունեցել Օսմանյան կայսրության (հետագայում՝ Կայսրություն) տիրապետության շրջանում (XV-XIX դդ.)²: Այս գործընթացի վերաբերյալ գիտական հանրություն կարծիքները հակասական և իրարամերժ են. որոշ հետազոտողներ պնդում են, որ այն ընթացել է

²Վրաստանի հարավ-արևմտյան շրջանները XV դարից մշտապես ենթարկվել են թուրքական ասպատակությունների՝ փոփոխական հաջողություններով, իսկ ավելի ուշ դարձել թուրք-պարսկական բախումների թատերաբեմ: XVII դարը որոշ վրացի պատմաբաններ համարում են Վրաստանի պատմության ամենաաղետալի փուլերից մեկը. 1614 և 1619 թթ.. Շահ Աբբասի արշավանքները կործանարար հետևանքներ ունեցան վրաց ժողովրդի համար, իսկ 1627 թ. Բաթումն իր հարակից տարածքներով վերջնականապես անցավ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: Ըստ **Lordkipanidze M., Katchanava I.**, *A Glimpse of Georgian History*, Tbilisi, The Georgian Society for Cultural Relations with Compatriots Abroad, 1983, p. 15.

Meskhia Sh., *An Outline of Georgian History*. Tbilisi: Tbilisi University Press. 1968, p. 27

ուժային հարկադրամբ³, որոշները՝ կամավոր, երբեմն նաև անձնական նախաձեռնությամբ⁴:

Ըստ կամավոր իսլամացման թեզի՝ (հիմնականում լայնորեն շրջանառվում է թուրքական գիտական հանրություն, այստեղից էլ անցնում արևմտյան որոշ շրջանակներ) Աջարիայում դավանափոխության դրսևորումները նախևառաջ նկատվեցին ազնվականության շրջանում⁵, ինչը պայմանավորված էր տնտեսական և քաղաքական առավելություններով՝ պահպանել արդեն եղած հողային կալվածքները, ունեցվածքն ու ազդեցությունը, վճարել ավելի ցածր հարկեր, ավելացնել հավակնություններն ու հնարավորությունները: Մի կողմից օսմանյան սուլթանների՝ ոչ մուսուլմանների նկատմամբ վարվող անհավասար հարկային քաղաքականությունը, իրականացվող բռնաճնշումները, իսկ մյուս կողմից «դարձի եկածների» համար սահմանված տարատեսակ խրախուսման մեխանիզմները, հողհատկացումներն ու արտոնություններն Աջարիայի ազնվականության շրջանում հետևողականորեն մեծացնում էին կրոնափոխման պատրաստակամությունը: Նշանակալի ազդեցություն ունեցավ նաև ազնվականների սերունդերի՝ Կայսրու-

---

Sanikidze G., Walker E. W., Islam and Islamic Practices in Georgia. *UC Berkeley: Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies*, 2004. <https://escholarship.org/uc/item/7149d486>. **Барамидзе Р.**, Ислам и его особенности в Аджарии. <https://ge.boell.org/en/2005/01/16/islam-i-ego-osobennosti-v-adzharii> (21/02/2021)

⁴ **Aydingün A., Asker A. Yavuz Şir A.**, Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar, Azınlık Hakları, Kimlik, Siyaset, Ankara: Terazi Yayıncılık, 2016, **Bacı B., I Motika R.**, Islam in post-Soviet Georgia, *Central Asian Survey*, 2007, **26 (3)**, 335-353, **Uludağ S.**, Acara, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/acara#2-bolgede-islamiyetDiyamet%20Vakf%C4%B1>, (21/02/2021)

⁵ Առաջին փաստական վավերագրումը կրոնափոխ ազնվականի՝ Աջարիայի կառավարիչ Բեջանի մասին հիշատակումն է դեռևս 1563 թ.: Նա պարտվեց օսմանյան բանակին, կորցրեց իշխանությունը, սակայն երբ ներկայացավ սուլթան Սելիմ II-ին և ընդունեց իսլամ՝ ստանալով Մեհմեդ անունը, վերականգնեց այն՝ դառնալով Աջարիայի սանջակբեյ: Два важных документа по истории юго-западной Грузии XVI в., http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Dok_jug_zap_Gruzii/text.htm (21/02/2021)

թյունում հոգևոր և գինվորական կրթություն ստանալու հնարավորությունը: Աջար ազնվական երիտասարդներն այստեղ ծանոթանում էին իսլամական միջավայրին, բարքերին և լեզվին, ձեռք բերում ավելի որակյալ կրթություն, ինչն աստիճանաբար ազդում էր նրանց ինքնության ընկալումների և գիտակցության վրա, նպաստում օսմանյան հասարակական-քաղաքական միջավայրում նրանց ինտեգրմանը, գինվորական և հոգևոր առաջխաղացմանը⁶: Այս երևույթները տեսանելի են դառնում արդեն 1853-1856 թթ.. Ղրիմի պատերազմի ժամանակ, երբ իսլամացած աջարներն օսմանյան բանակի կազմում զբաղեցնելով բարձր հրամանատարական պաշտոններ, կռվում էին ռուսների և վրացիների դեմ:

Ինչ վերաբերում է գյուղացիությանը, ապա որոշ հետազոտողների կարծիքով նրանց կրոնափոխման հիմքում ևս ընկած է եղել բացառապես տնտեսական բաղադրիչը՝ վճարել ավելի քիչ հարկեր, նոր հողակտորների ձեռքբերման հնարավորություն ստանալ և խուսափել արդեն իսլամադավան տեղացի իշխանավորների հետապնդումներից և բռնաճնշումներից⁷:

Անդրադառնալով ուժային հարկադրմամբ և սպառնալիքներով Աջարիայի բնակչության իսլամացման թեզին՝ պետք է նշել, որ սրա կողմակիցները հիմանականում խորհրդային շրջանի պատմաբաններն են, ինչպես նաև վրացի ազգայնական և եկեղեցական շրջանակները ներկայացնող հետազոտողները: Նրանք պնդում են, որ կրոնափոխման գործընթացն Աջարիայում ընթացել է քանդված ու այրված եկեղեցիներով ու վանքերով, գյուղերով ու քաղաքներով, բնակչության խոշտանգումներով և կեղեքումներով, մահապատիժներով և արյունահեղությամբ: Այսպիսի պատմություններ են արձանագրում Աջարիայում դաշտային հետազոտություններն իրականացրած նաև որոշ մասնագետներ, ովքեր վավերագրել են տեղացիների՝ սերնդեսերունդ փոխանցված պատմու-

⁶ **Pelkmans M.**, Religion, Nation and State in Georgia: Christian Expansion in Muslim Ajaria, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2002, **22**, 2, 251-273.

⁷ **Aydingun A., Koksai P., Kahraman, A.**, Conversion of Muslim Georgians (Ajarians) into Orthodox Christianity: Contrasting Narratives and the Politics of Proselytizing in Georgia, *Europe-Asia Studies*, 2019, **71**, 2, 290-314.

թյուններն ու վկայությունները իսլամացման գործընթացի վերաբերյալ⁸:

Օսմանյան սուլթանների նվաճողական և ձուլման քաղաքականությունն Աջարիայում սկսեց հաջողել միայն 19-րդ դարի սկզբում: Այն ավելի հետևողական և պարտադրված բնույթ ստացավ հատկապես ռուս-թուրքական պատերազմների շրջանում՝ որպես ռուսական ազդեցության կասեցման բնական վահան: Օսմաներենը սկսեց թափանցել աջարների առօրյա կյանք 19-րդ դարի կեսերից. 1860 թ.-ից հետո Աջարիայի բնակիչների մեծ մասը երկլեզու էր, իսկ վրացերենն աստիճանաբար նահանջում էր⁹:

Օսմանյան տիրապետության շրջանում աջարների էթնիկ վրացի առաջնային ինքնությունը փոխարինվեց իսլամական ինքնությամբ. «աջար» անվանումը դարձավ մուսուլման վրացիների բնութագրիչ¹⁰:

Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ աջարների իսլամացումն ընթացել է վերոնշյալ երկու գործիքակազմերի համադրմամբ: Քաջատեղյակ լինելով Կայսրության՝ ոչ մուսուլման քաղաքակրթությունների պատկանողների նկատմամբ վարվող քաղաքականությանը՝ կարելի է պնդել, որ աջարները չեն խուսափել բռնաճշումներից և հարկադրաբար դավանափոխությունից: Միաժամանակ, հաշվի առնելով նաև ընձեռվող հնարավորություններն ու խրախուսումնալից գործիքակազմը, չի կարելի բացառել, որ եղել է նաև կամավոր զանգվածային հավատափոխության գործընթաց:

⁸ **Sanikidze G., Walker E. W.**, Islam and Islamic Practices in Georgia. *UC Berkeley: Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies*, 2004. <https://escholarship.org/uc/item/7149d486>

⁹ **Hoch T., Kopeček V.**, Transforming Identity of Ajarian Population (Why the 1991-2004 conflict did not assume armed character), *The Annual of Language & Politics and Politics of Identity*, 2011, **5**, 57-72

¹⁰ Ցարական Ռուսաստանի իշխանությունները նրանց անվանում էին «թաթար»՝ ինչպես Անդրկովկասի բոլոր թուրքալեզու մուսուլմաններին: **Balci B., I Motika R.**, նշվ. աշխ.:

Աջար մուսուլմաններն արտաքին ազդեցությունների ջրբաժանում

Երբ 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքում Սան Ստեֆանոյի պայամանագրով Բաթումը վերջանականապես անցավ Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության տակ, բնակչության մեծամասնությունն արդեն իսկամադավան էր, ինչը լրջագույն բարդություններ առաջ բերեց ցարական կառավարության համար՝ այդ տարածքներում վերահսկողություն հաստատելու և նոր իշխանությունների նկատմամբ հավատարմություն արմատավորելու գործում: Ներդրվեցին համակարգեր, որոնք միտված էին այդ գործընթացն իրականացնելուն. մուսուլմանական հոգևոր կառավարման կենտրոնի ստեղծում, տեղում կրոնական ուսուցման կազմակերպում և կրթություն կամ հոգևոր կոչում ստանալու նպատակով արտերկիր մեկնելու սահմանափակում¹¹:

Այս ամենին զուգահեռ XIX դարի երկրորդ կեսին սկիզբ առավ նոր միտում. վրացի ազվականները սկսեցին մեծամասամբ կրթություն ստանալ Ռուսաստանի համալսարաններում՝ ձևավորելով ուղղափառ ազգայնական մտավորականության նոր սերունդ¹²:

1878թ. Աջարիան Վրաստանին միացնելուց հետո օսմանյան բարքերն ու կենսակերպը գերակայում էին Աջարիայի մուսուլմանների շրջանում (օրինակ՝ աշխարհիկ դպրոցների փոխարեն մեղրեսեններ հաճախել, հանդերձանք և այլն): Վրացի ազգայնականները գաղափարական հիմնավորումներ և ուղիներ էին փնտրում, որոնք հնարավորություն կտային մուսուլման

¹¹ Sanikidze G., Walker E. W., նշվ. աշխ., էջ 10:

¹² Իրենց լիբերալ ազգայնականներ համարող այդ սերունդի ներկայացուցիչներ են Ի. Ճավճավաձեն, Գ. Ծերեթելին, Ն. Նիկոլաձեն, Յ. Գոգեբաշվիլին և այլք, ովքեր կոչվեցին «թերգոալեուլեբի» (բառ. Թերեք գետից ջուր խմածներ կամ Ռուսաստանում եղածներ), տպագրում էին «Ծիսկարի» (Ներքև) թերթը, պայքարում վրացական անկախ պետության վերականգնման համար՝ ժողովրդական ընդհանուր ընդվզման կազմակերպմամբ: Մանրամասն տե՛ս՝ Kolstø P., Rusetskii A., Power differentials and identity formation: Images of self and other on the Russian–Georgian boundary, *National Identities*, 2012, 14, 2, 139-155

աջարներին ետ բերել դեպի վրաց ազգային ինքնությունը՝ օգտագործելով ընդհանուր արժեքները՝ լեզուն, մշակութային առանձնահատկությունները և սովորությունները¹³:

Սկսվեց նաև ցարական իշխանությունների նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված իսլամադավան երկրամասի ժողովրդագրական կազմի փոփոխության գործընթաց՝ ի հաշիվ մի կողմից Կախեթիից բերված քրիստոնյա վերաբնակիչների, մյուս կողմից՝ տեղացի մուսուլման բնակչության արտագաղթով Կայսրություն¹⁴: Երբ 1878թ. սեպտեմբերի 7-ին ռուսները մտան Բաթում, 5500 մուսուլման արդեն գաղթել էր, իսկ հազարավորները նավահանգստում սպասում էին ծովային փոխադրումով Տրապիզոն մեկնելու: Օսմանյան իշխանությունները և Բաթումի մուսուլմանական էլիտան խրախուսում և կազմակերպում էին արտագաղթը, որը ընդհատումներով տևեց մինչև 1890թ.:¹⁵ 1870-ական թվականներին Աջարիայի մուսուլմանների արտագաղթը վրաց պատմության մեջ կոչվեց *մուհաջիրոբա*:¹⁶

Մուսուլմանների արտագաղթը (ովքեր կոչվեցին *մուհաջիրներ*) և ունեցվածքի տեղափոխումն Կայսրություն ամրագրված էր

¹³ **Khalvashi T., Batiashvili N.**, Can Muslim be a Georgian? Historic Overview of Discourse on Georgian “Essence”, *Central Eurasian Studies: Past, Present and Future*, 2011, İstanbul: Maltepe Universitesi Yayınları, [https://www.academia.edu/9955101/2009_March_Can_a_Muslim_be_Georgian_Co_Author_of_paper_with_Tamta_Khalvashi_presented_by_Tamta_Khalvashi_on_the_International_Conference_on_Central_Eurasian_Studies_Past_Present_and_Future_\(21/02/2021\)](https://www.academia.edu/9955101/2009_March_Can_a_Muslim_be_Georgian_Co_Author_of_paper_with_Tamta_Khalvashi_presented_by_Tamta_Khalvashi_on_the_International_Conference_on_Central_Eurasian_Studies_Past_Present_and_Future_(21/02/2021))

¹⁴ Պատերազմից հետո հինգ տարվա ընթացքում տարբեր տվյալներով 150.000-200.000 մուսուլման Աջարիայից գաղթեց Թուրքիա, **Özel O.**, Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878–1908), *Middle Eastern Studies*, 2010, **46** 4, 477-496, http://repository.bilkent.edu.tr/bitstream/handle/11693/48662/Migration_and_power_politics_the_settlement_of_georgian_%C4%B1mmigrants_in_turkey_%281878%E2%80%931908%29.pdf?sequence=1 (21/02/2021)

¹⁵ **Özel O.**, նշվ աշխ, էջ 488:

İpek N., Kafkaslar’lan Anadolu’ya Göçer (1877-1900), *Ondokuz Mayıs Universitesi Eğitim Fakultesi Dergisi*, 1991, **6** (1), 97-135, s. 111, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/188232>, (21/02/2021)

¹⁶ Մուհաջիրոբայի կազմակերպման և հետևանքների մասին մանրամասն տե՛ս **Sanikidze G., Walker E. W.**, նշվ. աշխ., էջ 8-9

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի VI բաժնում, որը Բեռլինի կոնգրեսում ևս մնաց անփոփոխ: Այս արտագաղթի արդյունքում ձևավորվեց Թուրքիայի վրացի մուսուլմանների համայնքը, որոնց սերունդներն այսօր էլ ապրում են Ստամբուլում, Տրապիզոնի, Կարսի, Արդվինի, Ռիզեի, Սամսունի և Սինոպի նահանգներում¹⁷: Մուհաջիրները, սակայն, համակեցության խնդիրներ, բախումներ ունեցան տեղացիների հետ, ովքեր պահանջում էին որպեսզի աջարները վերադառնան իրենց երկրամաս: Բնակվելով Կայսրության ծայրամասում՝ աջարներն ապրում էին գրեթե ինքնանկախ և կառավարվում տեղացի իշխանավորների կողմից, ուստի նոր, ավելի խիստ կրոնական ու կեցադային կանոնակարգը և բարքերը ծանր ու անընդունելի էին նրանց համար՝ չնայած օսմանյան իշխանությունների հավաստիացումներին՝ առաջին տարիներին տրամադրել հարկային արտոնություններ, իսկ ավելի ուշ ազատել նաև զինվորական ծառայությունից¹⁸: Ոմանք փորձեցին վերադառնալ, սակայն Ռուսաստանի իշխանություններն առաջին տարիներին կանխեցին այդ գործընթացը՝ սպառնալով նրանց արքային Սիբիր¹⁹, քանի որ դեռևս չէին արձանագրել իրենց նախագծած ժողովրդագրական պատկերը՝ քրիստոնյա բնակչության համալրմամբ: Մինևույն ժամանակ կային նաև ազդեցիկ աջար մուսուլման իշխաններ, բեյեր, ովքեր, ազգային ինքնությունը վեր դասելով կրոնականից, համագործակցեցին ցարական վարչակարգի հետ՝ փորձելով նպաստել Վրաստանի վերամիավորմանը²⁰:

¹⁷ **Arslan Z.**, Batum Gocmenleri (1914-1930), *Bilig*, 2014, 71, 43-64, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233588> (21/02/2021)

¹⁸ **Pelkmans M.**, և շ վ . աշ խ., է ջ 256:

¹⁹ **Tanriverdi M.**, The Treaty of Berlin and the Tragedy of the Settlers from the Three Cities, *War and Diplomacy: The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, 2011, 449-478, p. 473, Salt Lake City, University of Utah Press, https://www.academia.edu/10972082/_The_Treaty_of_Berlin_and_the_Tragedy_of_the_Settlers_from_the_Three_Cities_ (21/02/2021)

²⁰ **Sanikidze G.**, Muslim Minorities of Georgia, <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/SANIKIDZE-George-MUSLIMS-MINORITIES-OF-GEORGIA.pdf> (21/02/2021)

Ակնհայտ է, որ մուհաջիրոբան ցավոտ գործընթաց էր վրացի ազգայնականների և հասարակության համար, ովքեր Աջարիան համարում էին վրացական հոգևոր ու քաղաքակրթական բնօրրան, կարևորում մուսուլման աջարների հետ էթնիկ միասնականությունը և գիտակցում արտագաղթի ծանր հետևանքները: Այդ պատճառով ցարական իշխանություններին մոտ կանգնած վրացի ազգայնականներին հաջողվեց ազդել վերջիններիս՝ մուսուլման աջարների տեղահանման որոշման վրա, սահմանափակել արտագաղթը և նույնիսկ ներգաղթի մի քանի փոքր ալիք ապահովել:

Վրացական քաղաքական էլիտային գոհացնելու և հասարակության հակառուսական տրամադրությունները մեղմելու նպատակով ցարական իշխանությունը 1880 թ. տարածեց մի հռչակագիր, որով փորձեց կասեցնել արտագաղթը: Հռչակագրով երաշխավորվում էր, որ իսլամն անձեռնմխելի կլինի, իսկ շարիաթական դատարանները կշարունակեն գործել: Մուսուլմանների համար հարկերը կմնան նույնը, ինչ Օսմանյան իշխանության օրոք, տղամարդիկ կազատվեն բանակային ծառայությունից և հնարավորություն կստանան Աջարիայում ավելի բարձր վարչական գործառնություններ ունենալու:

Այդուհանդերձ, ժողովրդի համար հոգեբանորեն ծանր տեղահանություններն ու արտագաղթը ձեռնտու էր թե՛ Ցարական Ռուսաստանին և թե՛ Կայսությանը: Ցարական իշխանությունն ազատվում էր իր համար «անհուսալի և անվստահելի» իսլամադավան բնակչությունից, նրանց առկայությունը սահմանին բնականաբար մտահոգիչ էր, քանի որ Բարձր Դռանն իրենց հավատարմության պատճառով մուսուլման աջարներն ընկալվում էին ավելի հաճախ որպես թուրքեր, կամ ինչպես ռուսներն էին նրանց անվանում «թաթարներ», քան վրացիներ: Իսկ օսմանյան իշխանությունը, խրախուսելով մուհաջիրոբան, իր համար կարևոր ժողովրդագրական խնդիր էր լուծում՝ աջարներին վերաբնակեցնելով քրիստոնեաբնակ կամ սակավաթիվ բնակչությամբ շրջաններում:

Աջարական համայքը խորհրդային գաղափարախոսության և ազգային ինքնության փոխազդեցության միջև

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո 1921թ. կազմավորվեց նաև Աջարիայի ԻԽՍՀ²¹, որի գոյության առաջին տասնամյակները կարելի է համարել կրոնական ինքնության կորստի շրջափուլ տեղի մուսուլման բնակչության համար: Թեև նախկին Խորհրդային Միության կազմում Աջարիան բացառություն էր, որին առանձնահատուկ վարչական ինքնավարության կարգավիճակ տրվեց՝ հաշվի առնելով նաև իսլամական բաղադրիչը, այդուհանդերձ իսլամի կիրառումը, հոգևոր, մշակութային և կրթական կենտրոնները հայտնվեցին Մոսկվայի կողմից հետապնդման և արգելափակման թիրախում:

1924թ. խորհրդային իշխանությունները կողմից վերացրեցին շարիաթական դատարանը, 1926թ. լուծարվեց Աջարիայի մուսուլմանական հոգևոր վարչակազմը, իսկ 1929թ. վերջնականորեն արգելվեց մուսուլմանական հանդերձանքի, մասնավորապես՝ հիջաբի կրումը²²: Վերոնշյալ հակաիսլամական գործողությունները, ինչպես նաև տնտեսությունների կոլեկտիվացումն ընդվզումներ առաջացրեցին աջար մուսուլմանների շրջանում: Դրանք

²¹ 1918-ի մայիսի 26-ին Վրաստանի անկախության հռչակումից մինչև խորհրդայնացում, Աջարիայում ներքին պայքար էր նույնիսկ ներմուսուլմանական համայնքում՝ միանալ Օսմանյան Կայսությանը, թե՛ նորանկախ, այնուհետև խորհրդային Վրաստանին: **Sanikidze G.**, Muslim Communities of Georgia: Old Problems and New Challenges, *Islamophobia Studies Journal*, 2018, 4, 2, 247-265,

<https://www.jstor.org/stable/pdf/10.13169/islastudj.4.2.0247.pdf?refreqid=excelsior%3Ab1203951054c27be06365bba8b2b2f26>: (21/02/2021) Ի վերջո, 1921թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Աջարիան տրվեց Խորհրդային Վրաստանին:

²² Վրաստանի խորհրդայնացման սկզբնափուլում՝ մինչև 1929թ., երբ ընդունվեց հանրակրթության կանոնակարգը և սկսվեց կրոնական դպրոցների վերացումը, Աջարիայում գործում էր շուրջ 158 մզկիթ, 150-170 կրոնական դպրոց, 5 բարձրագույն մեդրեսե, **Барамидзе Р.**, Ислам и его особенности в Аджарии; <https://ge.boell.org/en/2005/01/16/islam-i-ego-osobennosti-v-adzhari> (21/02/2021)

հաջողվեց ճնշել միայն ռուս զինվորների ներգրավմամբ, քանի որ վրացիները հրաժարվեցին ուժ գործադրել իրենց հայրենակիցների դեմ: Շուրջ 150 մուսուլման հաստատվեց Թուրքիայում:²³ Առհասարակ, ինչպես ցարական, այնպես էլ խորհրդային իշխանության կայացման և ամրապնդման գործընթացն Աջարիայում բավականին խնդրահարույց և զանգվածային դիմադրությամբ է ընթացել, ինչի մասին վկայում են 1925-30թթ. հակախորհրդային բողոքի ակցիաները, որոնք ընդգծված թուրքամետ և իսլամական բնույթ ունեին: Հետագայում կանանց էմանսիպացիան, երեխաների համահավասար կրթության հնարավորությունը որոշ չափով մեղմեցին խորհրդային իշխանության նկատմամբ աջար մուսուլմանների վերաբերմունքը: Աջար կինը դարձավ խորհրդային նոր ինքնության ձևավորման պաշտոնական բաղադրիչ և անուղղակիորեն նպաստեց աթեիստական գաղափարախոսության ամրապնդմանը: Պետք է ընդգծել, որ խորհրդային տարիներին Աջարիայի իշխանությունների և տեղացի մտավորական վերնախավի ակտիվ գործողությունների շնորհիվ բացվեցին վրացական դպրոցներ՝ հասարակության գրագիտության խթանման և ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման նպատակով: Սկզբնական շրջանում Աջարիայի վրացալեզու դպրոցներում ուսուցիչներ բերվում էին այլ մարզերից, քանի որ տեղում վրացերենի իմացության լուրջ խնդիր կար: Ազգային կրթության հետևողական քաղաքականությունը զգալի ներդրում ունեցավ գրագետ և էթնոկենտրոն հասարակության ձևավորման գործում:

Թեև 1926թ. մարդահամարի շրջանում աջարները տարորոշվեցին որպես առանձին դավանական խումբ, սակայն 1939թ.-ից արդեն համարվեցին վրացիներ. խորհրդային պաշտոնական վիճակագրությունը դադարեց գրանցել նրանց նաև կրոնական

²³ Blauvelt T. K., Khatiashvili G., The Muslim Uprising in Ajara and the Stalinist Revolution in the Periphery, *Nationalities Papers*, 2016, 44, 3, 359-379

ինքնությունը²⁴: Այդ պատճառով էլ հետագա տարիների համար ևս խորհրդային շրջանի Աջարիայի մուսուլմանների ժողովրդագրական զարգացման պաշտոնական աղբյուրներ չկան: Հատկանշական է, որ վրացի խորհրդային ղեկավարները հրաժարվել են աջարներին (ինչպես նաև մեգրելներին, սվաններին և լազերին) Խորհրդային Միության պաշտոնապես ճանաչված ազգությունների ցանկում որպես առանձին էթնոդավանական խումբ գրանցել՝ հիմնավորելով, որ դա կարող է հանգեցնել լրջագույն խնդիրների, այդ թվում վրաց ազգային ինքնության, ազգային տեսակի մասնատման²⁵:

Խորհրդային շրջանում Վրաստանին ընդհանուր առմամբ հաջողվեց պահպանել ազգային առանձնահատկությունները լեզվի, մշակութային և կրոնական քաղաքականության առանցքում՝ մանրեղծ խորհրդային գաղափարախոսության և ազգայնականության միջև: Սակայն ազգային և կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ Վրաստանի իշխանությունների քաղաքականությունն այս շրջանում հակասական և փոփոխական էր. պայմանավորված նաև Մոսկվայի քաղաքական նախասիրություններով՝ առանձնահատուկ մոտեցումներ կային տարբեր էթնիկ և կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ: Հնարավորինս սահմանափակվեցին միջանձնային և միջհամայնքային շփումներն

²⁴ **Hoch T., Kopeček V.**, նշվ. Աշխ., 1926 թ. մարդահամարի տվյալներով Աջարիայի բնակչության ընդհանուր թիվը նշվում է շուրջ 71.000, իսկ 1939թ.՝ 88.000:

²⁵ 1937 թ. Լ. Բերիան, ով այդ ժամանակ Վրաստանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր, փորձեց կանխել վրաց ժողովրդի էթնիկ մասնատման քաղաքականությունը: Ստալինին ուղղված նրա նամակը դրա դրսևորումն է. «... Աջարները վրացիներ են, ինչպես աշխարհի մյուս ծայրերի վրացիները: Խնդրում եմ Ձեզ հանձնարարել ԽՍՀՄ Պետպլանավորման խորհրդին շտկել Վրաստանի ազգությունների ոչ ճշգրիտ դասակարգումը և աջարներին ներառել վրաց ազգի մեջ» (Վրաստանի ՆԳՆ արխիվ, ֆոնդ 14, նկարագրություն, 11, ֆայլ 3 152), **Путкарадзе Т.**, Образование и этноязыковая самоидентичность Грузии (по данным Аджарии), *Евразийский вестник гуманитарных исследований*, 2016, 1, 4, 119-23

Աջարիայի և Թուրքիայի բնակչության միջև, ինչը միտված էր նաև արդեն աշխարհիկություն հռչակացած Թուրքիայից իսլամական տարրերի ներթափանցման կանխմանը²⁶:

1930թ. խորհրդային կառավարությանը հաջողվեց վերահսկողություն հաստատել իրավիճակի նկատմամբ՝ հանրային տիրույթում գրեթե չեզոքացնելով իսլամի դերն ու ազդեցությունը, գործելով «ժողովրդի անունից», վերջնականապես փակեց կրոնական կենտրոնները՝ մզկիթները, մեդրեսեներն ու դպրոցները, դրանք դարձնելով գյուղապետարաններ, հիվանդանոցներ, տնտեսական պահեստներ: Արդյունքում 1930-ական թթ. սկսվեց աջարների՝ Թուրքիա արտագաղթի նոր փուլ. 1745 մուսուլման լքեց Վրաստանը²⁷: 1937-1938թթ.. ստալինյան բռնաճնշումները, հետապնդումներն ու աքսորը չըջանցեցին աջար մուսուլմաններին. մոտ 11.000 մարդ ձերբակալվեց, որոնցից 4000-ը մահապատժի ենթարկվեց «Թուրքիայի հետ բարեկամական կապերի, մաքսանենգության, լրտեսության և ահաբեկչական գործողությունների» մեղադրանքով²⁸: Այնուհետև, խուսափելով բռնաճնշումներից, մինչև 60-ական թվականները աջարները, հնարավորինս թաքցնելու համար իրենց կրոնական ինքնությունը, նույնիսկ զանգվածաբար փոխում էին իրենց իսլամական ծագմամբ անունները²⁹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, նպատակ ունենալով ստանալ բնակչության և հոգևորականության աջակցությունը, խորհրդային իշխանությունը թուլացրեց կրոնական տարբեր համայնքների նկատմամբ վարվող կոշտ քաղաքականությունը: 1944թ. խորհրդային մուսուլմաններին հնարավորություն տրվեց կազմավորել կրոնական հարցերի 4 վարչություն, որոնցից մեկը գործում էր Բաքվում: Վերջինս համակարգում էր

²⁶ **Sanikidze G.**, Muslim Communities of Georgia: Old Problems and New Challenges, *Islamophobia Studies Journal*, 2018, 4, 2, 247-265.

²⁷ **Arslan Z.**, նշվ. աշխ., էջ 61:

²⁸ **Kaiser C. P.**, Lived Nationality: Policy and Practice in Soviet Georgia, 1945-1978, Publicly Accessible Penn Dissertations. 1795, 2015, The University of Pennsylvania, p. 180.

²⁹ **Hoch T., Kopeček V.**, նշվ. աշխ.:

Հարավային Կովկասի իսլամադավաններին՝ ներառյալ Վրաստանի սուննիներին և շիաներին³⁰: Սակայն այս հոգևոր վարչությունը գործում էր Բաքվում և միանշանակորեն չէր ընկալվում սուննի աջարների կողմից: Միաժամանակ, հաշվի առնելով Թուրքիայի կողմից մուսուլման բնակչության օգտագործմամբ ներխուժման հնարավորությունը, խորհրդային իշխանությունն Աջարիայի սահմանային գոտուց տարհանեց և այլ քրիստոնեաբնակ վայրերում տարալուծելով վերաբնակեցրեց շուրջ 4055 ընտանիք³¹: Խորհրդային իշխանությունները (նաև տեղում վրացի ղեկավարների համաձայնությամբ և միջնորդությամբ) փորձում էին արմատախիլ անել իսլամականությունն Աջարիայից:

1950-ական թվականներին Խորհրդային Միությունում կրոնական ազատության որոշ դրսևորումներ սկսեցին նկատվել. վերաբացվեց Բաթումի «Օրթա Ջամի» մզկիթը, որը 1932թ. մասամբ ավերվել և փակվել էր: Մզկիթի վերաբացումը պայմանավորված էր նաև նավահանգստային Բաթումում օտարերկրյա մուսուլմանների նկատմամբ հանդուրժողականության դրսևորման անհրաժեշտությամբ³²:

Անդրադառնալով Խորհրդային Վրաստանի քաղաքականությանն Աջարիայի մուսուլմանների նկատմամբ, կարելի է արձանագրել, որ արդեն 1940-ական թվականներին պատմաբաններն ու ազգագրագետները լրջորեն սկսեցին զբաղվել էթնիկ, լեզվական և մշակութային հիմքով ազգային ինքնագիտակցության

³⁰ Միաժամանակ, ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի 1944 թ. նոյեմբերի 15-ի հրամանով Վրաստանի մուսուլմանական բնակչությունը՝ ընդհանուր առմամբ 15.568 ընտանիք (69.869 մարդ), տեղահանվեց սահմանային բնակավայրերից: **Барамидзе Р.**, Ислам и его особенности в Аджарии; <https://ge.boell.org/en/2005/01/16/islam-i-ego-osobennosti-v-adzharii> (21/02/2021)

³¹ **Sanikidze G.**, Muslim Communities of Georgia: Old Problems and New Challenges, *Islamophobia Studies Journal*, 2018, 4, 2, 247-265.

³² Մզկիթը կոչվում է նաև Ազիզիե, քանի որ կառուցվել է Սուլթան Աբդուլազիզի հրամանով 1866 թ. **Sanikidze G.**, նշվ.աշխ., էջ 264, **Baramidze R.**, Ethnic Georgian Muslims: A Comparison of Highland and Lowland Villages, *Caucasus Analytical Digest*, 2010, 20, 13-16.

վերակերտմամբ՝ բացառելով իսլամական ինքնությունը՝ այն համարելով օսմանյան անցյալի հետևանք: Նոր ազգայնական ինքնության այս դիսկուրսին, որ այդ փուլում մասամբ աթեիստական բնույթ ուներ, ակտիվորեն ներգրավվեց նաև Աջարիայի քրիստոնյա համայնքը, որը սերնդեսերունդ ապրելով իսլամական միջավայրում՝ առավել լավ էր պատկերացնում իր առջև ծառայած մարտահրավերները: Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ կրոնական դրսևորումներն արգելված էին հանրային տիրույթում, աջարները, հասարակության մեջ ընկալվելով վրացիներ, ընտանիքում շղարշված պահում էին իրենց մուսուլմանական ինքնությունը³³:

Հետագա տարիներին կոմունիստական վարչակարգը վրացական ազգային ինքնության մեջ ներառեց ուղղափառ քրիստոնեական բաղադրիչը:

Աջարներն ազգային և կրոնական ինքնության փնտրտուքներում. հետխորդային շրջան

Ուսումնասիրելով 1990-ական թվականներին Աջարիայում իսլամադավան բնակչության թվաքանակին առնչվող տվյալները՝ կարելի է նշել, որ այստեղ բավական հակասական թվեր կան, քանի որ, ինչպես արդեն նշվեց, ԽՍՀՄ տարիներին անցկացված մարդահամարներում նրանք առանձնացված չէին: Որոշ մասնագետների գնահատմամբ՝ մուսուլմանների թիվն Աջարիայում խորհրդային շրջանում տատանվել է 130.000-160.000-ի սահմաններում, ինչը կազմել է բնակչության մոտ 34-42 տոկոսը³⁴:

³³ **Pelkmans M.**, Religion, Nation and State in Georgia: Christian Expansion in Muslim Ajaria, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2002, **22**, 2, 251-273.

³⁴ **Hoch T., Kopeček V.**, նշվ. աշխ.: Որոշ հետազոտություններում նրանց թիվը հասցնում են մինչև 175.000, , **Bacı B., I Motika R.**, նշվ. աշխ.:

Խորհրդային վերջին՝ 1989թ. մարդահամարի տվյալներով՝ Աջարիայի բնակչության թիվը եղել է 392.432³⁵. կարելի է ենթադրել, որ իսլամադավանների թիվը կազմել է 160.000-165.000:

Խորհրդային Միության կազմալուծման, աթեիզմի և կոմունիստական գաղափարախոսության քայքայման արդյունքում առաջացած «գաղափարական վակուումը»³⁶ խորհրդային ժողովուրդներին և ազգություններին կանգեցրեց ազգային և էթնոգավանական ինքնությունների փնտրտուքի առջև³⁷: Վրաստանում կրոնի նկատմամբ հետաքրքրությունը կտրուկ վերելք ապրեց, և հետզհետե ուղղափառ քրիստոնեությունը դարձավ ազգայնական ինքնության և գաղափարախոսության կարևոր բաղադրիչ: Աջարիայում ևս կրոնական ինքնությունը վերաիմաստավորվեց, ինչն առաջ բերեց «իսլամ-քրիստոնեություն» հասկացությունների սրում միջհամայնքային հանրային տիրույթում: Վրաց ուղղափառ եկեղեցին, ունենալով բարձր պետական աջակցություն, սկսեց խրախուսել կրոնական փոքրամասնություններին՝ դավանափոխ լինել. 1980-ականների վերջին ուղղափառությունը «մոդայիկ» դարձավ Վրաստանում՝ ի հակադրություն իսլամի, որն ասոցացվում էր աղքատության և հետամնացության հետ³⁸: Բազաթիվ աջարներ հավատափոխվեցին քրիստոնեության: Այս գործընթացը շարունակվեց նաև հետագայում, քանի որ վրաց հասարակական-քաղաքական միջավայրում ուղղափառ քրիստոնեության գերակայության արդյունքում իսլամը մարգինալացվեց, իսկ վրացական նոր ձևավորվող ազգային ինքնությունը խարսխվեց ուղղափառություն, լեզու, մշակույթ երրորդության վրա: Մերժվեց «մուսուլման-վրացի» ինքնության հնարավորությունը. վրացական և մուսուլմանական

³⁵ **Henze P.B.**, The Demography of the Caucasus according to 1989 Soviet Census Data, *Central Asian Survey*, 1991, **10**, 1-2, 147-170.

³⁶ **Huntington S. P.**, The Clash of Civilizations Remaking of World Order, 1997. New York, Simon and Schuster, p. 96.

³⁷ **Agadjanian A.**, Revising Pandora's Gifts: Religious and National Identity in the Post-Soviet Societal Fabric, *Europe-Asia Studies*, 2001, **53**, 3, 473-488.

³⁸ **Köksal P., Aydingün A., Gürsoy H.**, Religious Revival and Deprivatization in Post-Soviet Georgia: Reculturation of Orthodox Christianity and Deculturation of Islam, *Politics and Religion*, 2019, **12**, 317-345.

ինքնությունները դարձան անհամատեղելի՝ երկրնորանքի առաջ կանգնեցնելով աջարներին, ովքեր իրենց ընկալում էին այդ երկուսի մեկտեղմամբ: Խորհրդային Վրաստանի պատմագրության մեջ մուսուլման աջարները ներկայացվում էին օսմանյան գերիշխանության և տիրապետության «մնացուկ». այս մոտեցումը ևս խթանեց դավանափոխմանը՝ հատկապես երիտասարդության շրջանում, ովքեր ցանկացան ազատվել այդ «պիտակից» և ներգրավվել հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Խորհրդային տարիների կրոնական անգրագիտությունը, ինչպես նաև փլուզուման արդյունքում առաջացած սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը և ներգաղթի տեղաշարժերը ևս ուղղակիորեն նպաստեցին երիտասարդ աջարների դավանափոխությանը: Առաջացավ մի իրավիճակ, երբ նույնիսկ ընտանիքի մեջ կային տարբեր հավատքի ներկայացուցիչներ: Մուսուլմանական հավատն ու ինքնությունն այդուհանդերձ շարունակում էին գերակա մնալ Աջարիայի բարձրադիր գյուղական բնակավայրերում:

Միաժամանակ, աջար մուսուլմանները վրաց հասարակությունում սկսեցին ընկալվել որպես «տարբեր, ոչ լիարժեք» վրացիներ: Թեև նրանք փորձում էին կոտրել կածրատիպը և հիմնվելով ժամակակից վրացականության հիմնադիր Ճավճավաձեի՝ «ներքին էության», լեզվամշակութային ընդհանրության սկզբունքի վրա՝ ամրագրել վրացի համարվելու իրենց իրավունքը³⁹:

Աջարիան «վերաքրիստոնեացնելու» տեսլականը դարձավ նորանկախ Վրաստանի իշխանությունների առաքելությունը, քանի որ տարածաշրջանը պատմական դարպաս է քրիստոնյա և իսլամադավան քաղաքակրթությունների սահմանագծին: Վրաց Ուղղափառ եկեղեցին, կենտրոնական իշխանություններից ստացած իր արտոնություններով, պետական կրթական քաղաքականությունը, վրացականության և քրիստոնեության օրգանական միասնակա-

³⁹ **Zviadadze S.**, I 'like' my Patriarch. Religion on Facebook - New Forms of Religiosity in Contemporary Georgia, *Online Heidelberg Journal for Religions on the Internet*, 2014, **6**, 164-194.

նության ընկալումը, էականորեն խթանեցին ուղղափառ քրիստոնեության տարածումն Աջարիայում:

Այս գործընթացը, բնականաբար դիմադրություն և հակադեցություն առաջացրեց տեղի մուսուլմանական համայքում և նպաստեց ներքին համախմբմանն ու ստեղծված իրավիճակից ելքեր որոնելուն⁴⁰: Այդուհանդերձ, ինչպես Գամսախուրդիայի էթնոկենտրոն, այնպես էլ Շևարդնաձեի կառավարությունները չկարողացան կասեցնել իսլամական վերածնունդը: Վրաստանի անկախացումից հետո վերականգնվեցին և ակտիվացան մուհաջիրոբայի հետևանքով Թուրքիայում ձևավորված վրացական սփյուռքի⁴¹ և Աջարիայի մուսուլմանների միջև կապերը. որոշ մասնագետներ նույնիսկ այն անվանեցին «Օսմանյան վերածնունդ»: Սփյուռքը զգալի դեր խաղաց իսլամական ինքնության վերաիմաստավորման գործում՝ ֆինանսական աջակցությամբ, իսլամական գրականության տարածմամբ, երիտասարդ կրոնական ակտիվիստների՝ Թուրքիայում կրթության ստանալու հնավորությամբ⁴²:

Աջարների իսլամադավան համայքն արտաքին ազդեցության թիրախ. նոր իրողություններ

Մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը Վրաստանը Թուրքիայի հետ անմիջական առնչություններ չունե՛ր՝ չնայած Աջարիայում իսլամադավան համայնքի առակայությանն ու Թուրքիայի սահմանակից շրջաններում բնակվող վրացական մեծաթիվ համայքին, որն առաջացել էր 19-րդ դարի վերջին մուհաջիրոբայի արդյունքում:

1991 թ. Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Թուրքիան փորձեց ակտիվացնել իր ներկայությունը Վրաստանում, ինչը,

⁴⁰ **Pelkmans M.**, Religious Crossings and Conversions on the Muslim–Christian Frontier in Georgia and Kyrgyzstan, *Anthropological Journal of European Cultures*, 2010, 19 (2), 109-128.

⁴¹ Թուրքիայում վրացական սփյուռքի գործունեության հայեցակարգի և գաղափարախոսության առանձնահատկությունների մասին՝ <http://tr.muslimgeorgia.com/>

⁴² **Balci B., I Motika R.**, նշվ.աշխ., 349:

չնայած նախնական ոգևորությանը, միաշանակ չընկալվեց ժամանակի թե՛ իշխանությունների, թե՛ նորահայտ ազգայնականների և թե՛ մտավորականների շրջանում: Թուրքիայի կողմից տնտեսական ներթափանցման փորձերն այդ տարիներին լուրջ խոչընդոտների բախվեցին՝ ի դեմս արմատական իսլամի ներթափանցման և թուրք գավթիչների հնարավոր վերադարձի սպառնալիքի: Թուրքիայից եկող վտանգները կանխելու համար նորանկախ Վրաստանի իշխանությունները և Վրաց Ուղղափառ եկեղեցին Աջարիում ուժեղացրին ազգայնական և քրիստոնեական ինքնության գաղափարաբանությունը՝ խթանելով և խրախուսելով դավանափոխության գործընթացը: Աջարիայի իսլամադավան համայքը խորհրդային շրջանում կտրված լինելով իսլամական ընտանիքից (ուսմայից), ապրելով քողարկված և ներփակ կյանքով, ինչպես նաև բախվելով վերոնշյալ գործոններին՝ որոշակիորեն կորցրեց իր իսլամական ինքնությունը⁴³:

Այդուհանդերձ Թուրքիայի և տեղի վրացական համայնքի անմիջական ներգրավվածությամբ հնարավոր եղավ մուսուլման աջարների շրջանում կրոնական զարթոնք արթնացնել և համայքը վերաինտեգրել ուսմային. կապեր հաստատվեցին Թուրքիայի և այլ երկրների իսլամական կառույցների միջև: Այդ կապերի համակարգումն իրականացնում էր Բաթումի մուֆթիի գրասենյակը. մզկիթների և մեդրեսեների վերակառուցում և վերաբացում, աջար երիտասարդների կրոնական կրթության կազմակերպում և ֆինանսավորում, իսլամական գրականության տարածում և ինքնության վերաարժևորում: 1992թ. 50 մուսուլման աջարների մեկնումը Մեքքա և Հաջին մասնակցությունը Աջարիայում սկիզբ դրեց իսլամական վերածննդին⁴⁴:

Իսլամական տարբեր հոսանքները ևս ակտիվացան ինչպես նախկին ողջ խորհրդային մուսուլմանական, այնպես էլ Աջարիայի շրջանում: Դրանցից ամենակտիվը հետխորհրդային տարածքում

⁴³ **Pelkmans M.**, Religion, Nation and State in Georgia: Christian Expansion in Muslim Ajaria, *Journal of Muslim Minority Affairs*, 2002, **22**, 2, 251-273,

⁴⁴ Նույն տեղում,

Նուրջուն էր, որի ենթախմբերից մեկը՝ Մուստաֆա Մունգուրի ղեկավարությամբ հիմնավորվեց Բաթումում, բացեց մեդրեսեններ՝ արմատավորելու և տարածելու Մաիդ Նուրսիի սուֆիական իսլամական ուսմունքը:⁴⁵

Մյուս ազդեցիկ իսլամական ուղղությունը, որ հաստատվեց Բաթումում, կրկին Նուրսիի հետևորդներից թերևս ամենահայտնիի՝ Ֆեթուլլահ Գյուլենինն է: Գյուլենական շարժումը հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնեց հետխորհրդային տարածքի թյուրքալեզու երկրների վրա, սակայն չըջանցեց Վրաստանի, մասնավորապես Աջարիայի սուլունի իսլամադավան համայքը⁴⁶: Այդ տարիներին Բաթումում լայն տարածում գտավ այսպես կոչված Մուլեյմանլի հոսանքն իր հիմնադիր Մուլեյման Հիլմի Թունահանի (1888–1959թթ.) անունով, որը ծագել էր Նաքջբան-դիական միաբանությունից և որպես «անօրեն դավանանք»՝ ժամանակին չէր ընդունվում Անկարայի կողմից: Նրա կարգախոսն էր «Ամեն ինչ ըստ և հանուն Ղուրանի», իսկ կրթության հիմնական թիրախը՝

⁴⁵ Մաիդ Նուրսիի (1876-1960թթ.) ստեղծած շարժումը, որը նրա անունով կոչվում է Նուրջու՝ սուլունի իսլամի հանաֆիական մեկնության, Նուրսիի գաղափարների և սուֆիական միստիցիզմի սինթեզ է՝ հիմնված պանիսլամիզմի հայեցակարգի վրա: Այն բավական ազդեցիկ գաղափարական հիմք ունի՝ հիմնված Նուրսիի հանրահայտ «Լույսի ուղերձ» աշխատության վրա, որը Ղուրանի՝ 6000 էջից բաղկացած մեկնաբանությունն է: **Bacı B., I Motika R.**, նշվ.աշխ., 348:

⁴⁶ Նուրջույի ուսունքից առանձնացած ամենաազդեցիկ հոսանքը՝ Ֆեթուլլահ Գյուլենի հետևորդների՝ Ֆեթիհջի կամ Ֆեթուլլահջի համայքն էր: Վերջինս մեծ հեղինակություն էր վայելում Թուրքիայում ու նրա սահմաններից դուրս: Այս համայնքի մեջ մտնում էին մտավորականներ, խոշոր բիզնեսի ներկայացուցիչներ, լրագրողներ և ուսուցիչներ: Գյուլենական կրթական կենտրոնները բարձր վարկանիշ ունեին, քանի որ ապահովում էին կրոնական կրթություն՝ սինթեզված անգլերենի բարձր մակարդակով և առաջատար տեխնոլոգիաներով: **Bacı B., I Motika R.**, նույն տեղում: 2016 թ. Գյուլենը մեղադրվեց Թուրքիայում հեղաշրջման նախապատրաստան մեջ, ինչից հետո դրա առաջնորդի և գյուլենականների նկատմամբ սկսվեցին հետապնդումներ և զանգվածային ձերբակալություններ: Շարժումն աստիճանաբար անկում ապրեց:

երեխաները, ում սովորեցնում էին Ղուրան կարդալ: Սուլեյմանլիները 1992-96թթ. Աջարիայում 6 մեդրեսե ունեին⁴⁷:

Թուրքիայի կրոնական ազդեցությունը հետխորհրդային շրջանում չէր սահմանափակվում միայն մասնավոր նախաձեռնություններով. այն ուներ իր հստակ մշակված միջազգային կրոնական քաղաքականության հայեցակարգը, որը համակարգում էր Կրոնական գործերի նախագահությունը (Dinayet İşleri Başkanlığı)⁴⁸: Նախագահությունը ներկայացուցչություններ բացեց նախկին խորհրդային մուսուլմանական բոլոր երկրներում, սակայն չկարողացավ դա անել Աջարիայում՝ հանդիպելով Վրաստանի իշխանությունների դիմադրությանը: Այդուհանդերձ Դինայեթի պաշտոնյաները շատ հաճախ այցելում էին տեղի հոգևոր առաջնորդներին՝ մուֆթիի գրասենյակի գործողությունները և կրթական ծրագրերը համակարգելու, իսլամական գրականություն և քարոզ տարածելու, ինչպես նաև մզկիթներ վերակառուցելու նպատակով: Այնուամենայնիվ, այդ փուլում Դինայեթի ազդեցությունն Աջարիայում ավելի թույլ էր և սահմանափակ, ինչը բացատրվում էր ֆինանսական միջոցների սակավությամբ:

Վրաստանում թուրքական ազդեցությունն էականորեն ավելացավ 2004թ. հունվարին Միխայիլ Սաակաշվիլու իշխանության գալուց հետո: Սաակաշվիլու արտաքին քաղաքականության առանցքում Թուրքիայի հետ հարաբերությունները համարվեցին առաջնահերթություն: 2004թ. մայիսի 20-ին նա եռօրյա այցով մեկնեց Թուրքիա, որտեղ հանդիպեց վարչապետ Էրդողանի, նախագահ Սեզերի և գլխավոր շտաբի ղեկավարի հետ, որի ընթացքում քննարկվեցին երկկողմ ռազմաքաղաքական համագործակցության մի շարք հարցեր⁴⁹: Թուրքիայում Էրդողանի, իսկ Վրաստանում Սահակաշվիլիի իշխանության գալը զգալիորեն նպաստեց երկու երկրների միջև ռազմական ոլորտում

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում

⁴⁹ **Saakashvili M.**, Georgia, Turkey "Natural Allies", <https://civil.ge/archives/105956>, 20 May, 2004 (31.01.2021).

համագործակցության ամրապնդմանն ու զարգացմանը: 2007թ. նոյեմբերին Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլի Թբիլիսի այցի շրջանակներում երկու երկրների միջև ստորագրված Ազատ առևտրի վերաբերյալ համաձայնագրի⁵⁰ ստորագրումից հետո Վրաստանում ուղիղ օտարերկրյա ներդրումների մեջ զգալիորեն մեծացավ թուրքական ներդրումների մասնաբաժինը:

Վրաստանի հետ հարաբերություններում Թուրքիան մի կողմից հանդես էր գալիս նրա տարածքային ամբողջականության օգտին, իսկ մյուս կողմից՝ ընդգծում էր իր հատուկ դիրքորոշումն Աջարիայի ինքնավար կարգավիճակի վերաբերյալ: Թուրքիան այն դիտարկում է որպես իր «պրոտեկտորատ», որտեղ իրականացրել է լուրջ կապիտալ ներդրումներ՝ ավելի քան 1,4 միլիարդ դոլար արժեքով⁵¹:

Կարևոր է փաստել, որ վրացական հասարակական և վերլուծական որոշ շրջանակներ համարում են, որ չնայած վրացական ղեկավարությունը լուրջ ջանքեր է գործադրում թուրքական ներդրումներ ներգրավելու համար, այդուհանդերձ արդյունքները սպասվածից համեստ են: Ռազմավարական և միջազգային հետազոտությունների վրացական հիմնադրամի նախագահ Ալեքսանդր Ռոնդելիի դիտարկմամբ «թուրքական մեծ կապիտալն այդպես էլ Վրաստան չեկավ»⁵²: Էական է նաև այն հանգամանքը, որ վրացական շուկան ունի սահմանափակ հնարավորություններ, ինչը ևս նպաստում է, որ թուրքական ներդրումների ծավալները սպասվածից ավելի փոքր լինեն: Թեև Վրաստանի քաղաքական ուժերի մեծ մասը դրական է վերաբերվում երկրում մեծաքանակ թուրքական ներդրումներին, սակայն որոշ քաղաքական ղեկավարներ իրենց անհանգստությունն են հայտնում Թուրքիայի դերի

⁵⁰ **Нарчемашвили Н.**, Турция – самый активный партнер Грузии, <http://bizzone.info/articles/1325640148.php> (31.01.2021).

⁵¹ Турция усиливает влияние на Грузию, <http://www.politrus.com/2014/10/06/georgia-turkey-2/> (31.01.2021).

⁵² **Ter-Matevosyan V.**, Turkish soft power politics in Georgia: Making sense of political and cultural implications; Religion and Soft Power in the South Caucasus; Ed. by Jödikcke A., New York, Routledge, 2017, pp. 27-28.

ուժեղացման կապակցությամբ: «Վրացական երագանք» դաշինքի որոշ անդամների բացասական դիրքորոշումից բացի, կան նաև մի շարք արտախորհրդարանական քաղաքական ուժեր՝ հատկապես ազգայնական «Ազատ Վրաստան» կուսակցությունը և «Վրաստանի հայրենասերների դաշինքը», որոնք անկեղծորեն քննադատում են Թուրքիայի դերի ուժեղացումը Վրաստանի քաղաքական և տնտեսական կյանքում: «Ազատ Վրաստան» կուսակցության ղեկավար Կախա Կուկավան նշել է, որ իր կուսակցությունը Թուրքիան դիտարկում է որպես սպառնալիք՝ ուղղված Վրաստանի ազգային շահերին, բայց նաև շեշտել է, որ դեմ է ծայրահեղ միջոցներին և համարում է, որ Թուրքիայի դերի ուժեղացումը Վրաստանում պետք է կանխվի դիվանագիտական ճանապարհով⁵³:

Այդուհանդերձ, այդ տարիներին արդեն Աջարիան ցանկալի թիրախ էր «փափուկ ուժի» քաղաքականությամբ թուրքական ներթափանցման համար, սակայն ընդհանուր պատմական ոչ միանշանակ ընկալվող անցյալը, վրացական ինքնության էթնիկ, լեզվական և մշակութային բաղադրիչների առանձնահատկությունները դեռևս կարողանում են դիմադրել Թուրքիայի համախալանական գաղափարաբանությանը:

Եզրակացություն

- Աջարիայի բնակչության իսլամացման գործընթացի հիմնական առանձնահատկությունն այն է, որ այն ընթացել է ուժային հարկադրման և կամավոր դավանափոխության իրողությունների համատեղմամբ: Աջարիայում դավանափոխության դրսևորումները նախևառաջ նկատվեցին ազնվականության շրջանում, ինչը պայմանավորված էր տնտեսական և քաղաքական առավելություններով՝ պահպանել արդեն եղած հողային կալվածքները, ունեցվածքն ու ազդեցությունը, վճարել ավելի ցածր հարկեր,

⁵³ Մանրամաս տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 28:

ավելացնել հավակնություններն ու հնարավորությունները: Գյուղացիության կրոնափոխման հիմքում ևս ընկած է եղել բացառապես տնտեսական բաղադրիչը՝ վճարել ավելի քիչ հարկեր, նոր հողակտորների ձեռքբերման հնարավորություն ստանալ և խուսափել արդեն իսլամադավան տեղացի իշխանավորների հետապնդումներից և բռնաճնշումներից:

- Անդրադառնալով Աջարիայում իսլամադավան համայնքի և իսլամական ինքնությանը, արձանագրենք որ այն անցել է ձևավորման և կայացման մի քանի շրջափուլ: Բնակչության զանգվածային իսլամացում Աջարիայում, որը հիմք դրեց իսլամադավան ինքնության ձևավորմանը, տեղի է ունեցել Օսմանյան կայսրության տիրապետության հաստատման շրջանում (XV-XIX դդ.):
- 1878թ. Սան Ստեֆանոյի պայամանագրով Աջարիան վերջնականապես անցավ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ իսլամական ինքնությունը, օսմանյան կենսակերպն ու բարքեր գերակայում էին Աջարիայի մուսուլմանների շրջանում (օրինակ՝ աշխարհիկ դպրոցների փոխարեն մեդրեսեներ հաճախել, հանդերձանք և այլն): Վրացի ազգայնականները սկսեցին գաղափարական հիմնավորումներ և ուղիներ փնտրել, որոնք հնարավորություն կտային մուսուլման աջարներին վերադարձնել վրաց ազգային ինքնությունը՝ օգտագործելով ընդհանուր արժեքները՝ լեզուն, մշակութային առանձնահատկությունները և սովորությունները:
- Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո արթնալի և կոմունիստական գաղափարախոսության ճնշման տակ Աջարիայի մուսուլմանական համայնքն էականորեն թուլացավ, իսլամական ինքնությունն անկում ապրեց: Աջարների հետզհետե վերափոխվող վրացական ազգային ինքնության մեջ ներառվեց ուղղափառ քրիստոնեական բաղադրիչը:
- Աջարիան վերաքրիստոնեացնելու տեսլականը դարձավ նորանկախ Վրաստանի իշխանությունների առաքելությունը. Վրաց Ուղղափառ եկեղեցին, կենտրոնական իշխա-

նություններից ստացած իր արտոնություններով, պետական կրթական քաղաքականությունը, վրացականության և քրիստոնեության օրգանական միասնականության ընկալումը, էականորեն խթանեցին ուղղափառ քրիստոնեության տարածումն Աջարիայում, ինչը զգալիորեն թուլացրեց իսլամադավան համայքին: Բազմաթիվ, հատկապես երիտասարդ մուսուլման աջարներ, դավանափոխվեցին:

- Հետխորհրդային Աջարիան դարձավ ցանկալի թիրախ «փափուկ ուժի» քաղաքականությամբ թուրքական կրոնական ներթափանցման համար. իսլամական ինքնությունը կտրուկ վերածնունդ ապրեց, սակայն ընդհանուր պատմական ոչ միանշանակ ընկալվող անցյալը, վրացական էթնիկ, լեզվական և մշակութային ինքնությունների առանձնահատկությունները դեռևս կարողանում են դիմադրել Թուրքիայի համախալամական գաղափարաբանությանը:

Muslim Community of Ajara: Formation Stages and Identity Features

TATEVIK MANUKYAN

Institute of Oriental Studies, NAS RA

LILIT HARUTYUNYAN

Institute of Oriental Studies, NAS RA

The paper aims to analyze the history of the formation of Muslim community of Adjara, the identity problems of community and its features in different historical periods – from Ottoman period to independence of Georgia. The article discusses the processes of forced and voluntary Islamization during the Ottoman rule (XV-XIX centuries) which led to the formation of Muslim community in Adjara. As a result of Russo-Turkish war of 1878-1879 Adjara passed to Tsarist Russia, which led to the migration of Muslim Adjars to Ottoman Empire, known as Mouhajiroba. After the sovietization of Georgia, under the pressure of atheism and communist ideology, the Muslim community of Adjara weakened significantly, and Islamic identity declined. The post-Soviet period posed new challenges for Muslim Adjars in the face of growing Georgian nationalism and the Georgian Orthodox Church's policy of conversion. After the independence of Georgia, the Islamic community of Adjara appeared in the list of Turkey's foreign interests as a possible target of penetration.